

Нове в дослідженнях Інституту етнології та антропології ім. М. М. Миклухи-Маклая РАН

**Валерій Тишков,
Олена Півнева**

39(470):061.1IEA РАН

Valerii Tyshkov, Olena Pivnieva. The New Discoveries of the Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology (Russian Academy of Sciences)

The trends and main results of the Institute of Ethnology and Anthropology scientific activities during the last 5 years are elucidated in the article. Delineated are the achievements in the domestic and foreign thematic exploration and the international standards fulfilment as well as underlined is the value of the interdisciplinary and applied studies.

Keywords: ethnology general theory, the Russians, the nations of Russia, world nations, anthropology, ethnosociology, ethnological examination.

Валерий Тишков, Елена Пивнева. Новое в исследованиях Института этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН

В статье освещены направления и основные результаты научной деятельности ИЭА РАН. Исчерпывающе охарактеризированы достижения в разработке отечественной и зарубежной тематики, выполнение международных проектов. Подчеркнуто значение междисциплинарных и прикладных исследований.

Ключевые слова: общая теория этнологии, русские, народы России, народы мира, антропология, этносоциология, этнологическая экспертиза.

Метою цієї статті є ознайомлення читачів з основними результатами наукової діяльності Інституту етнології та антропології РАН¹ протягом останніх п'яти років. Для формування ширшого уявлення про Інститут слід спочатку надати його коротку характеристику. Інститут етнології та антропології РАН – провідний дослідницький центр у галузі етнології, соціально-культурної та фізичної антропології в Росії. У різний час в Інституті працювали такі видатні вчені, як С. П. Толстов, С. О. Токарев, М. М. Чебоксаров, Ю. В. Бромлей, М. Й. Косвен, П. І. Кушнер, М. Г. Левін, В. В. Бунак, Г. Ф. Дебец, В. П. Алексеев та інші, які зробили істотний внесок у розвиток етнологічної і антропологічної науки. Сьогодні в ІЕАРАН працюють близько ста сімдесяти співробітників, до яких належать також усесвітньо відомі вчені.

Основними напрямками наукової діяльності Інституту є розроблення теорії та історії етнологічної і антропологічної науки, етнології російського народу, інших народів Росії та суміжних країн. Досліджується походження й етнокультурна самобутність народів світу. Вивчаються фізична (біологічна) антропология та еволюція людини, релігієзнавство, кроскультурна психологія та етносоціологія, медична антропология й гендерні дослідження, аудіовізуальна антропология. Один з найважливіших напрямів діяльності Інституту – прикладні дослідження та експертні роботи, що стосуються сучасних етнополітичних процесів, стану культури та самосвідомості народів Росії, моніторингу етнічних конфліктів.

Основа для наукових праць співробітників Інституту формують матеріали, зібрані під час польових дослі-

джень, які здійснюються в багатьох регіонах Російської Федерації й за кордоном, разом із ученими та етнологічними установами країн і регіонів, які вивчаються (щорічно відбувається приблизно шістдесят-сімдесят експедиційних колективних та індивідуальних виїздів). Векспедиційно-польовій роботі увага приділяється як історико-етнографічним проблемам, так і стану сучасної культури, а також соціально-культурним адаптаціям основного й мігрантського населення. Багато спільних проектів здійснюється разом із науковими установами країн ближнього зарубіжжя (Україна, Білорусь, Туркменістан, Грузія, Азербайджан, Вірменія, Молдова, Литва, Латвія), з науковими організаціями Польської, Угорської, Сербської, Чорногорської, В'єтнамської академії наук, а також із закордонними дослідницькими центрами й окремими вченими США, Франції, Німеччини, Швеції, Китаю, Монголії та інших країн.

Результати наукових досліджень публікуються в монографіях і збірниках статей (в Інституті щорічно виходить понад п'ятдесят книг і біля п'ятисот наукових статей), а також у періодичних і серійних виданнях: «Этнографическое обозрение», «Народы и культуры», «Расы и народы», «Этнографическая библиотека», «Полевые исследования ИЭА РАН», «Вестник антропологии», «Бюллетень Сети этнологического мониторинга и раннего предупреждения конфликтов», «Этнополитическая ситуация в России и сопредельных государствах. Ежегодный доклад Сети этнологического мониторинга», «Исследования по прикладной и неотложной этнологии»².

Інститут має у своєму розпорядженні багаті та різноманітні архівні матеріали, серед яких – оригінальні колек-

ції Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті за період 1870–1920 років, Архівна колекція М. М. Миклухи-Маклая, особисті фонди видатних етнографів: М. М. Чебоксарова, С. О. Токарева, Н. Г. Левіна, В. В. Богданова, Ю. П. Петрової-Аверкієвої та ін. Значну частину архівних справ формують експедиційні матеріали Інституту 1940–1990 років. Унікальні етнографічні, археологічні та антропологічні колекції містяться в чотирьох музейних підрозділах ІЕАРАН. Це матеріали з етнографії народів Росії, країн Азії, Америки, Австралії й Океанії, Африки (на їх основі в Інституті діє постійна експозиція «Культури народів світу»); це результати археологічних розкопок у Середній Азії (знахідки датуються від X тисячоліття до н. е. до пізнього середньовіччя, у колекціях: знаряддя праці та зброя, кераміка, прикраси). В Інституті є багата колекція портретів-реконструкцій, що забезпечують наочне розуміння антропологічного типу людей минулих історичних епох, інші матеріали з антропології давнього та сучасного населення Росії та світу.

Музейні та архівні колекції ІЕА РАН використовуються в експозиційній та освітній діяльності (Інститут бере участь у педагогічному процесі більше тридцяти вищих навчальних закладів і шкіл Москви та інших міст Росії, а також зарубіжних країн). Здійснюється популяризація і трансляція наукових знань засобами візуальних технологій, зокрема, на центральних телеканалах Росії. Упродовж останніх років відреставровано багато архівних фільмів і знято нові стрічки з етнології, антропології та археології, традиційної культури народів світу³. Створено електронний фотоархів Інституту із забезпеченням зовнішнього доступу до багатих зібрань фотографій, накопичених більш ніж за століття експедиційної етнографічної діяльності вітчизняних учених. Серед найважливіших відзначимо проект, над яким Інститут працює разом з науковими установами Росії та країн СНД від початку 1990-х років, – створення багатомної історико-етнографічної серії «Народы и культуры». Після видання в 1950–1960-х роках серії «Народы мира» це перший дослідницький і видавничий проект такого масштабу. Головні переваги серії полягають у тому, що в ній подано повно сучасну інформацію про ту чи іншу етнічну спільноту, а основними авторами текстів є вчені, які представляють ці народи. Різноманітні відомості, які містяться в книгах, зумовлюють важливість зазначених публікацій для управлінської практики, для системи вищої та середньої освіти, а також для широкого кола читачів. Протягом останніх років серія поповнилася черговими фундаментальними томами, що присвячені прибалтійсько-фінським народам, тюркським народам Криму й Сибіру, абхазам, бурятам, народам Західного та Північно-Східного Сибіру⁴. За жанром і науковою важливістю до цих томів подібні авторські узагальнюючі монографії, які нещодавно побачили світ, присвячені вірменському та обсько-угрським (ханті й мансі) народам⁵.

Значний інтерес для широкого кола фахівців і громадськості становлять нові енциклопедичні видання,

зокрема «Народы России. Атлас культур и религий»⁶. У праці вміщено сучасну інформацію про народи Росії, їхню історію, традиційну культуру, релігії. Докладні карти створюють уявлення про характер розселення етнічних спільнот, масштаби поширення основних конфесій і традиційних вірувань у Росії, що дозволяє отримати різнобічні знання про розмаїття етнокультурної мозаїки російського суспільства.

Серію етнографічних альбомів ІЕА РАН поповнили книги, присвячені питанням традиційного мистецтва росіян Європейської Півночі, народів Західного та Північно-Східного Сибіру⁷. Вони містять цінний ілюстративний матеріал, який створює уявлення про різноманітність і багатство культури народів Росії та можуть бути важливим джерелом вивчення етнокультурної спадщини. Неабияке освітнє значення має цикл праць, присвячених народним традиціям, а також святово-обрядовій культурі, народним знанням, художнім промыслам і ремеслам, господарським практикам, традиціям харчування та ін.⁸

Помітний внесок здійснено в розробленні загально-теоретичних проблем етнології та суміжних з нею дисциплін⁹. Насамперед переглянуто панівну у вітчизняному суспільствознавстві теорію етносу та її політичні впливи, запропоновано нове трактування феномену етнічності, висунуто низку фундаментальних концептуальних положень і теоретичних новацій, пов'язаних із природою феномену етнічності, основами устрою багатоетнічних держав, державного ладу Росії, зі стратегією та механізмами національної політики¹⁰. Багато є новаторського в досвіді вивчення сучасних етнологічних міфів, який виявляє мобілізуючу роль образів минулого в етнополітичному процесі, особливо за ескалації міжетнічної напруги¹¹. Уперше у вітчизняній науці здійснено спробу аналізу варіативності націоналізму, його політичного значення й символічної ролі в сучасних суспільствах¹².

Досягнуто успіху в публікації джерел та введенні до наукового обігу класичної спадщини¹³. Видано кілька книг про життєвий шлях і наукову спадщину видатних учених, які помітно вплинули на розвиток етнології та антропології в нашій країні в ХХ ст.¹⁴ Значну увагу було приділено виданню російською мовою праць зарубіжних учених¹⁵.

Вітчизняна тематика

Значну роль у дослідженнях Інституту має вітчизняна проблематика, яку розробляють у таких відділах: етнології російського народу, народів Півночі та Сибіру, Кавказу. У працях останніх років особливу увагу приділяють міграційним рухам та адаптації росіян у зонах пізнього розселення, їхньому соціально-культурному статусу, трансформаціям в історико-культурному розвитку, етнічним аспектам формування нової громадянської ідентичності¹⁶. Важливою є двотомна колективна монографія «Русские Рязанского края», яка стала підсумком багаторічних експедиційних досліджень, музейних і архівних пошуків, здійснених співробітниками Інституту в Рязанському краї¹⁷. Ще в одній фундаментальній праці «Очерки русской народной

культури» досліджено формування світогляду, історичної пам'яті, багатовікового народного досвіду та знань російського народу¹⁸. Помітний внесок здійснено до комплексного розроблення теми «Русские за рубежом»¹⁹.

У вивченні Півночі та Сибіру особливе наукове та прикладне значення мало розроблення питань, пов'язаних із сучасним станом корінних нечисленних народів Півночі, Сибіру й Далекого Сходу, із проблемами їх адаптації до нових соціально-економічних і політичних умов²⁰, а також із правовими аспектами сучасного життя²¹. Особливу увагу було приділено питанню практичної реалізації наукових розробок у сучасній суспільній практиці. Як приклад можна назвати незалежну експертну доповідь, присвячену нечисленним народам Півночі, Сибіру й Далекого Сходу. У ній не лише вміщено аналіз проблем, але й запропоновано стратегію багатоваріантного саморозвитку в рамках так званої «культурно-зорієнтованої модернізації» замість традиціоналістичних охоронних настанов на основі державного патерналізму й культурного ізоляціонізму, які тривалий час були панівними. Багато зроблено в дослідженні проблем соціальної організації народів Сибіру²², значний обсяг праць був пов'язаний із вивченням і публікацією епічної спадщини сибірських аборигенів²³.

Здійснено роботу, пов'язану з архівними матеріалами ІЕА РАН, у результаті якої вийшли у світ п'ять випусків раніше закритих для публікації так званих «доповідних записок» 1950–початку 1990-х років, написаних співробітниками Інституту для партійних чи державних інстанцій за підсумками експедиційних виїздів до Російської Півночі. Сьогодні ці документи стали цінними джерелами, що засвідчують вплив управлінських рішень на життєдіяльність північних народів²⁴.

Вивчалися проблеми традиційних інститутів, етноісторична та культурна спадщина народів Кавказу²⁵. Дослідження етнокультурного розвитку народів регіону в умовах сучасних глобалізаційних процесів виявило, що в кавказьких соціумах, громадська думка яких у цілому налаштована проти агресивних інноваційних впливів, наслідки глобалізації мають суперечливий характер. Одним із механізмів протистояння вважається вірність традиції, у якій убачають порятунок від незрозумілої та ворожої стихії глобалізації. Водночас багато сторін сучасного кавказького життя зазнало суттєвих змін, причому не тільки у сфері матеріального й господарського побуту, але й у соціонормативній культурі. Це свідчить про наявність у кавказьких соціумах певних адаптативно-селективних механізмів, які актуалізовані в сучасній соціальній практиці²⁶. Уперше розглянуто проблему шаманства та досліджено різновиди шамансько-магічної практики в народів Дагестану. Значну увагу приділено ролі суфійського фактора в становленні та розвитку сучасної етнополітичної ситуації в Кавказькому регіоні²⁷.

На основі матеріалів Урало-Поволжя виявлено різні форми взаємної соціокультурної адаптації в етнічно змішаних поселеннях²⁸. Розроблено нові принципи підходу до аналізу процесів еволюції сільських поселень. Цей

підхід дозволяє подолати недоліки двох протилежних поглядів: звичайної практики аналізу еволюції мережі сільських поселень, яка не враховує етнічного фактора, і поширеної в етногеографії традиції оперувати винятково «етнічними територіями», не враховуючи ні реальної мережі поселень із усталеними між ними господарськими, культурними, побутовими та іншими зв'язками, ні природно-географічних умов, ні транспортних комунікацій, ні адміністративних кордонів²⁹.

Закордонна тематика

До сфери зацікавленень належала етнокультурна ситуація в прикордонних територіях. Наприклад, разом з українськими та білоруськими колегами виконано проекти з проблем українсько-білорусько-російського прикордоння. Предметом вивчення стали регіональні особливості в демографічній, мовній, конфесійній сферах, ландшафтно-топографічна та архітектурно-планувальна своєрідність організації середовища життєдіяльності, культурна специфіка, а також ідентичність населення цих територій і роль кордонів у її формуванні³⁰. Спільно з українськими колегами проведено дослідження міжетнічного сприйняття (на прикладі вивчення образів Росії та України українською та російською молоддю)³¹. Здійснено аналіз ролі української та російської еліт, ЗМІ, підручників з історії двох країн у формуванні цих образів³².

Одним із важливих напрямів досліджень стало спільне з французькими етнологами й антропологами обговорення проблем ідентичності та націєтворення в європейських країнах, а також мультикультурної природи сучасних націй. У цьому контексті було вивчено проблему сучасних категорій і понять у науці й суспільно-політичній практиці, яку використовують відносно різних груп не лише в процесі власне досліджень, але й під час опитувань (зокрема при переписах населення). Ця категоризація населення справляє конструктивний вплив на самосвідомість людей, створюючи узагальнені категорії на зразок «меншини», «мігранти» і та ін.³³

Значну частину праць із європеїстики було присвячено сучасним тенденціям у динаміці етнокультурних рис Європи під впливом інтеграційних процесів, глобалізації та міграції населення. Результатом польових досліджень соціально-антропологічного характеру в різних регіонах Європи, численних інтерв'ю, аналізу юридичних актів і статистичних даних стала тритомна праця «Европейская интеграция и культурное многообразие»³⁴. На основі європейських матеріалів зроблено оригінальні висновки про роль громадянського суспільства в інтеграції етнічно змішаного середовища. Докладно описано та вивчено історично зумовлені «відцентрові» й «доцентрові» тенденції в змінах етнічної культури, а також сформовані на їх основі культурні моделі поведінки, які відображено в громадських інститутах (соціальні групи, їхнє середовище, інститути комунікації), у знаковій сфері (ідеологія, символіка, культурні коди, ментальність, картина світу), у практиці повсякденної поведінки (звичаї, ритуали, обряди, церемонії, етикет, норми поведінки, стереотипи поведінки, зокрема міжетнічні)³⁵.

У ході вивчення народів Америки було розглянуто широке коло питань, пов'язаних із владою як соціокультурним феноменом – проблемами історичної типології потестарних і державних структур, питаннями походження та історичної динаміки ранніх форм соціальної стратифікації, еволюції владно-управлінських функцій та ієрархічних структур у державах різного типу³⁶. На основі значного масиву етнографічних даних (зокрема, враховуючи польові матеріали, зібрані в Австралії) досліджено форми соціальної організації в мисливців і збирачів Австралії, Африки та Південної Азії, запропоновано оригінальні підходи до вивчення проблем соціальної еволюції³⁷.

Звернено увагу на процеси перетворень у соціальних нормах і культурі народів Центральної Азії, простежено етапи та фактори цих перетворень, механізми й шляхи модернізації. Розгляд центральноазійського досвіду модернізації дозволив, зокрема, дослідити теоретичну проблему нерівномірності розвитку різних суспільств, відповісти на питання про особливості процесів модернізації в мусульманських країнах, а також вивчити своєрідність характеристик радянської та пострадянської модернізації. Отримано нові дані, що пов'язані з проблемами етногенезу й етнічної історії, матеріальної, духовної культури, сучасних етнічних та етнополітичних процесів у народів Середньої Азії та Казахстану³⁸.

Міждисциплінарні дослідження

За традиційною для інституту «хорезмійською» тематикою вивчено становлення ранньосередньовічного та середньовічного суспільств в низині Амудар'ї та проблеми культурних процесів у північних районах Ахеменідської імперії в IV ст. до н. е.³⁹ Як продовження Хорезмської експедиції здійснюються спільні з казахськими колегами розкопки головної пам'ятки IX–X ст. н. е. в низині Сирдар'ї (городище Джанкет), за підсумками п'ятирічних досліджень підготовано колективну монографію⁴⁰. Отримано нові матеріали щодо етногенезу народів Прикаспійського й Північнокавказького регіонів наприкінці I – на початку II тисячоліття. Співробітники Інституту здійснили розкопки ранньосередньовічної пам'ятки Пор-Бажин (Тува), виявивши унікальні матеріали, пов'язані з ранньосередньовічною історією Євразії. Продовжено археологічні й антропологічні дослідження в складі Маргіанської археологічної експедиції під керівництвом В. І. Саріаніді, пов'язані з пам'яткою періоду бронзи Гонур-Депе.

Накопичено значну інформацію в галузі фізичної антропології⁴¹. На високому рівні знань, завдяки використанню нових методик, таких як антропоестетика, антропогенетика й демографія, антропоекологія, досліджувалися адаптаційні, міграційні та метисаційні механізми в процесі формування сучасного населення Євразії⁴². Запропоновано новий підхід до аналізу проблем еволюції людини та її предків⁴³.

Здійснюються роботи, пов'язані з проблемами антропологічної реконструкції (упродовж 2004–2008 років виконано двадцять дві скульптурні та дев'яносто чотири графічні реконструкції). Матеріалом для багатьох

реконструкцій стали археологічні знахідки з розкопок поховань давньої людини на території РФ та інших країн. Особливо слід відзначити виконані впродовж останніх років реконструкції скульптурних зображень історичних діячів Казахстану (у рамках державної програми Казахстану). Результати наукової пластичної реконструкції демонструються на виставках, висвітлюються в пресі. Те, як виглядали наші предки на різних етапах свого розвитку, засвідчує, наприклад, книга-альбом Г. В. Лебединської «Облик далёких предков»⁴⁴, у якій розміщено ілюстрації двохсот сорока дев'яти графічних і скульптурних реконструкцій, виконаних за методом, розробленим М. М. Герасимовим і його школою.

Успішно розробляється новий теоретичний напрям еволюційної антропології – етологія людини, пов'язаний з пошуком універсальї людської поведінки, з аналізом еволюційних засад і механізмів агресії та примирення, родинного й реципрокного альтруїзму, статевої поведінки та вибору статевого партнера, просторової поведінки людини. У працях останніх років розкрито важливість еволюційних складових у соціальній поведінці сучасної людини та в її невербальній комунікації⁴⁵.

Здійснювалися кроскультурні дослідження соціально-психологічних процесів у сучасному суспільстві, психологічної адаптації представників традиційних культур до модернізації способу життя⁴⁶. Виконано оригінальне теоретично-емпіричне дослідження впливу культури (цінностей, тимчасової орієнтації, рівня релігійності) та соціального капіталу (довіри й громадянської ідентичності) на соціально-економічний розвиток суспільства. Запропоновано новий культурно-специфічний підхід до групування цінностей, за допомогою якого простежено вплив культури на соціально-економічні установки росіян⁴⁷.

Етносоціологи Інституту зосередили зусилля на аналізі сучасних етносоціальних процесів у їх варіантності, взаємодії та конкретних проявах у різних сферах життя. Останні публікації демонструють нове розуміння соціальної структури сучасних народів, процесів модернізації та реетнізації культури, сприяють осмисленню національних відносин як індикатора соціально-етнічного розвитку пострадянського суспільства⁴⁸. Уведено до наукового обігу матеріали масштабних етносоціологічних досліджень, присвячених аналізу етнорегіональних аспектів адаптації населення Росії та країн СНД до реалій сучасного життя. Отримано нові дані щодо формування етнічної та конфесійної, гендерної та сімейної, регіональної та громадянської ідентичності, виявлено чинники їх функціонування, а також визначено їхню роль у сучасних адаптаційних процесах⁴⁹.

Тривало вивчення особливостей конструювання гендерної ідентичності, гендерних стереотипів і їх проявів у різних етнічних та конфесійних середовищах, а також історії повсякденності в побуті різних соціальних груп, антропології вікових відмінностей з урахуванням впливу гендерного й етнічного чинників. Особливу увагу впродовж останніх років приділяли виявленню гендер-

них змін у російському суспільстві та зарубіжних країнах. Одним з найважливіших результатів став висновок про те, що сучасна гендерна революція, не знищуючи зумовлених статевим диморфізмом природних статевих відмінностей, означає різке ослаблення гендерної поляризації. Цей процес є глобальним і простежується на трьох рівнях: суспільного розподілу праці, нормативного канону маскулітності й фемінітності та індивідуальних психологічних рис і самосвідомості⁵⁰.

Розроблялися різні аспекти теми «Етнічна екологія» як міждисциплінарної галузі досліджень, яка передбачає комплексне вивчення процесів взаємодії народів (етносів) або окремих їх частин із природним та соціально-культурним середовищем методами етнографічної, демографічної, антропологічної, географічної, медико-біологічної наук⁵¹.

Співробітниками Інституту проведено аналіз релігійної ситуації в окремих регіонах сучасної Росії, а також країнах ближнього й далекого зарубіжжя. Вивчалися православ'я, протестантизм, іслам, буддизм, іудаїзм, так звані «нові релігії», традиційні вірування та пов'язані з ними проблеми людського мислення, взаємодія етнічних традицій з різними конфесіями, взаємозв'язок національних і конфесійних проблем у суспільстві⁵². Було розроблено теоретичні питання в рамках цього напрямку. Арену для їх обговорення є, зокрема, щорічна науково-богословська конференція «Наследие Серафима Саровского и судьбы России», яку організовує Фонд Серафима Саровського й різні наукові організації. Інститут етнології та антропології РАН бере організаційну та творчу участь у цих заходах, допомагає у виданні матеріалів конференцій⁵³.

Прикладні дослідження

Прикладні дослідження Інституту етнології та антропології РАН, пов'язані із забезпеченням практичних потреб російського суспільства й держави, здійснюються за такими основними напрямками: вивчення на замовлення державних міністерств і відомств, наукове консультування держструктур, соціологічні та експертні дослідження, розроблення проєктів нормативних правових документів федерального рівня, етнологічна експертиза. У рамках цієї статті ми маємо можливість висвітлити лише деякі найбільш суттєві результати цієї роботи.

У практичній діяльності зі стабілізації етнополітичної ситуації в пострадянському просторі застосовують досвід та інформацію експертів створеної в 1993 році на базі Інституту Мережі етнологічного моніторингу. Отримані на основі щоквартального моніторингу дані про рівень суспільно-політичної напруженості в регіонах Російської Федерації об'єднуються у зведені таблиці й формують загальноросійські тренди. Динамічні ряди рейтингу конфліктності публікуються в щорічних доповідях⁵⁴, бюлетенях⁵⁵, методологію та методику подано в спеціальній монографії⁵⁶. Система етнологічного моніторингу висвітлює стан етнічних відносин у двадцяти пострадянських державах і сорока суб'єктах Російської Федерації. На підставі даних моніторингу та матеріалів комплексних досліджень розроблено систе-

му рекомендацій щодо вдосконалення державної етнічної політики Російської Федерації⁵⁷, написано колективну монографію прикладного характеру, орієнтовану на ознайомлення державних осіб з етнокультурною ситуацією в російській частині Кавказу⁵⁸.

Вивчалася роль культурних стереотипів у поширенні упереджень і расистських поглядів у масовій свідомості⁵⁹. Перший російський досвід вивчення проблеми «нових етнічних груп» з метою вдосконалення етнічної політики в Російській Федерації висвітлено в праці «Новые этнические группы в России»⁶⁰, у якій на основі значного матеріалу досліджень, здійснених у багатьох регіонах країни, показано механізми ускладнення етнокультурного середовища, громадські та політичні реакції, які відповідають цьому процесу⁶¹.

2009 року Інститут етнології та антропології РАН підготував спеціальну доповідь для Ради Європи «Статус і підтримка мовно-культурного різноманіття в Російській Федерації» у зв'язку з перспективами ратифікації Росією Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Спільно з Міністерством регіонального розвитку Російської Федерації, Представництвом Європейської Комісії в Росії в рамках Спільної програми «Национальные меньшинства в России: развитие языков, культуры, СМИ и гражданского общества» було розроблено низку рекомендацій з питань імплементації Хартії.

У межах прикладних досліджень здійснено оцінку процесу та результатів Усеросійського перепису 2002 року (питання фіксації соціальної ідентичності населення: громадянство, мовна та етнічна належність, осілість); аналіз впливу політичних і громадських дебатів, присвячених питанням соціальної ідентичності, на суспільну свідомість. Опубліковано три колективні монографії – єдині в Росії і за кордоном фундаментальні джерела з проблем Усеросійського перепису 2002 року. Основні положення проведених досліджень використано Федеральною службою державної статистики (Росстат) для розроблення програми Всеросійського перепису населення 2010 року.

Головним доказом актуальності й потрібності знань і методів етнологічної науки для вироблення основних засад управління суспільством і державою стала робота ІЕА РАН у межах реалізації цільових програм «Москва многонациональная: формирование гражданской солидарности, культуры мира и согласия» та «Столица многонациональной России». У публікаціях, присвячених підсумкам проєкту, висвітлено етнокультурні процеси в московському мегаполісі, охарактеризовано складність взаємної адаптації москвичів-старожилів і мігрантів, особливості взаємодії юних москвичів різних національностей⁶². Виявлено проблемні ситуації в міжкультурній взаємодії в столиці та розроблено механізми підвищення ефективності міжконфесійного й міжетнічного діалогу в молодіжному середовищі⁶³. Проблема поліпшення міжетнічних відносин у російській столиці й у Росії в цілому, присвячено серію публікацій, які розкривають актуальну і гостру проблему, пов'язану з діяльністю російських ЗМІ⁶⁴.

У рамках федеральної цільової програми «Формирование установок толерантного сознания и профилактика экстремизма в российском обществе» здійснено науково-методичну розробку та апробацію активних методів підготовки школярів до ефективного міжетнічного й міжконфесійного діалогу. Розроблено програми занять з етнології народів Росії для школярів, програми та методи тренінгу міжкультурної взаємодії для школярів старших класів та студентів коледжів, а також інструкції для вчителів та вихователів із практичними порадами та науково-методичними поясненнями. Підготовано й опубліковано комплект науково-методичної літератури з освітнього курсу та тренінгу⁶⁵. Праці містять аналіз соціально-психологічних проблем розвитку етнічної ідентичності, етнічних стереотипів та упереджень у дітей і підлітків, а також теорії та методи зменшення впливу стереотипів і упереджень, практичні програми поліпшення міжетнічних відносин у сфері освіти.

Значну увагу було приділено розробленню методологічних концепцій і практичних рекомендацій для популяризації етнологічної науки. Проблеми полікультурної освіти, міжкультурної комунікації з погляду етнологів вивчено, наприклад, у праці «Мир традиций и межкультурное общение. В помощь школьному учителю»⁶⁶. У ній опубліковано вибрані лекції з етнології, які можуть стати в пригоді при підготовці уроків народознавства, а також у шкільних курсах зі світової художньої культури та історії.

У цілому етнологічна наука упродовж останніх років продемонструвала значні досягнення. Справляє вражен-

ня новизна та різноманітність тематики, прихильність до класичних етнографічних методів отримання нового знання та висока продуктивність і скромність переважної більшості науковців. Важливу роль упродовж цих років відігравали додаткові можливості, що їх найактивніші вчені отримували через систему грантів двох фондів підтримки наукових досліджень: Російського гуманітарного наукового фонду та Російського фонду фундаментальних досліджень. Підтримка цими фондами ініціативних та видавничих проєктів, експедиційних робіт, наукових конференцій і поїздок їх учасників у багато разів перевищувала всі інші зовнішні джерела фінансування нашої гуманітарної науки.

У запропонованій статті розглянуто праці Інституту етнології та антропології РАН і роботи, виконані спільно з ученими інших наукових і вузівських центрів. Однак етнологія та антропологія успішно розвиваються й у інших наукових установах, а також у вузівських колективах, особливо на небагатих кафедрах етнології, соціально-культурної та фізичної антропології. У сфері соціально-культурної антропології або на межі наук почали успішно працювати історики, лінгвісти, соціологи, психологи, політологи та культурологи. Справжніми загальноросійськими оглядами стану нашої науки в масштабах усієї країни стали регулярні конгреси етнологів і антропологів Росії, які проходять раз на два роки. Уже відбулося вісім таких конгресів. Опубліковані матеріали останніх конгресів створюють вражаючу картину сучасної етнології з усіма її досягненнями та проблемами⁶⁷.

Примітки

¹ Постановою Президії АН СРСР від 15 лютого 1933 року в Ленінграді було створено Інститут антропології, археології та етнографії АН СРСР, з якого пізніше утворився в Москві Інститут етнографії АН СРСР, перейменований згодом в Інститут етнології та антропології РАН. Сучасна повна назва інституту – Установа Російської академії наук Ордена Дружби народів Інститут етнології та антропології ім. М. М. Миклухи-Маклая (ІЕА РАН).

² Основні підсумки діяльності та списки публікацій інституту містяться в щорічних звітах ІЕА РАН (М., 2003–2009).

³ «Летопись моржового клыка» (2004), «Охотники студеных берегов» (2004), «Люди Берингова пролива» (2005), «Костяной берег Севера» (2006), «Сокровища чуванцев» (2006), «Странники тумана» (2006), «Наследники таймырских шаманов» (2006), «Лики времени» (2007), «Герасимов. Уроки мастерства» (2007), «Страна рукотворных камней» (2007), «Добро пожаловать в Энурмино!» (2007), «Наедине с волками» (2008), «Тайны древних гробниц» (2008); ін.

⁴ Прибалтийско-финские народы / Отв. ред. Е. И. Клементьев, Н. В. Шлыгина. – М., 2003; Тюркские народы Крыма:

Караимы. Крымские татары. Крымчаки / Отв. ред. С. Я. Козлов, Л. В. Чижова. – М., 2003; Буряты / Отв. ред. Л. Л. Абаева, Н. Л. Жуковская. – М., 2004; Народы Западной Сибири / Отв. ред. И. Н. Гемуев, В. И. Молодин, З. П. Соколова. – М., 2005; Тюркские народы Сибири / Отв. ред. Д. А. Функ, Н. А. Томилов. – М., 2006; Абхазы / Отв. ред. Ю. Д. Анчабадзе, Ю. Г. Аргун. – М., 2007; Тюркские народы Восточной Сибири / Отв. ред. Д. А. Функ, Н. А. Алексеев. – М., 2008; Народы Северо-Востока Сибири / Отв. ред. Е. П. Батянова, В. А. Тураев. – М., 2009.

⁵ Тер-Саркисянц А. Е. История и культура армянского народа с древнейших времен до начала XIX в. – М., 2005; Соколова З. П. Ханты и манси. Взгляд из XXI века. – М., 2009.

⁶ Народы России. Атлас культур и религий / Под ред. А. В. Журавского, О. Е. Казьминой, В. А. Тишкова. – М., 2009.

⁷ Дмитриева С. И. Традиционное искусство русских Европейского Севера. – М., 2006; Соколова З. П. Народы Западной Сибири. Этнографический альбом. – М., 2007; Тишков В. А. Тундра и море. Чукотско-эскимосская резьба по кости. – М., 2008.

⁸ Бани и печь в русской народной традиции / Отв. ред. В. А. Липинская. – М., 2003;

Морозов И. А., Слепцова И. С. Круг игры: Праздник и игра в жизни севернорусского крестьянина (конец XIX – начало XX в.). – М., 2004; Хлеб в народной культуре: Этнографические очерки / Под ред. С. А. Арутюнова, Т. А. Ворониной. – М., 2004; Хмельное и иное: напитки народов мира / Отв. ред. С. А. Арутюнов, Т. А. Воронина. – М., 2008; Фролова А. В. Русский праздник. Традиции и инновации в праздниках Архангельского Севера XX – начала XXI века / Отв. ред. М. Ю. Мартынова. – М., 2009.

⁹ Губогло М. Н. Концептуально-понятийное переоснащение этнической проблематики в научных исследованиях и политической практике. – М., 2004; Артемова О. Ю. Охотники/собиратели и теория первобытности. – М., 2004; Антропология на пороге III тысячелетия. – Т. 1–2. – М., 2004; Белик А. А. Историко-теоретические проблемы психологической антропологии. – М., 2005; Междисциплинарные исследования в контексте социально-культурной антропологии. – М., 2004; Этноэкологические исследования. – М., 2004; Пушкарева Н. Л. Гендерная теория и историческое знание. – СПб., 2007; ін.

¹⁰ Тишков В. А. Реквием поэтносу: Исследования по социально-культурной антропологии. –

- М., 2003; *Тишков В. А.* Этнология и политика. – 2-е изд. доп. – М., 2005.
- ¹¹ *Шнирельман В. А.* Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье. – М., 2003; *Шнирельман В. А.* Быть аланами: интеллектуалы и политика на Северном Кавказе в XX веке. – М., 2006.
- ¹² Национализм в мировой истории / Отв. ред. В. А. Тишков, В. А. Шнирельман. – М., 2007.
- ¹³ Россия в Калифорнии. Русские документы о колонии Росс и российско-калифорнийских связях, 1803–1850 / Составление и подготовка издания: А. А. Истомин, Дж. Р. Гибсон, В. А. Тишков. – М., 2005; *Иванова Л. А.* Куковская коллекция Петербургской Кунсткамеры: проблемы источниковедения и атрибуции. – М., 2005; *Миллер Г. Ф.* История Сибири / Отв. ред. С. И. Вайнштейн и Е. П. Батянова. – М., 2005; *Виноградов Г. С.* Этнография детства и русская народная культура в Сибири / Сост., коммент., аннотированный именной и географический указатели А. А. Сириной и О. А. Акулич. – М., 2008.
- ¹⁴ Репрессированные этнографы / Отв. ред. Д. Д. Тумаркин. – М., 2003; Выдающиеся отечественные этнологи и антропологи XX века / Отв. ред. В. А. Тишков, Д. Д. Тумаркин. – М., 2004; *Тишков В. А.* Наука и жизнь. Разговоры с этнографами. – СПб., 2008.
- ¹⁵ *Малиновский Б.* Избранное: Динамика культуры. – М., 2004; *Уайт Л.* Избранное: Эволюция культуры. – М., 2004; *Эванс-Причард Э.* Теории примитивной религии. – М., 2004; *Шлеер Г.* Управление конфликтами: теория и практика. – М., 2004; *Годелье М.* Загадка дара. – М., 2007; *Шеффер И.* Лапландия. – М., 2008; *Раихл К.* Тюркский эпос: Традиции, формы, поэтическая структура. – М., 2008; ил.
- ¹⁶ Мировоззрение и культура севернорусского населения / Отв. ред. И. В. Власова. – М., 2006; *Буганов А. В., Громько М. М.* Овоззрениях русского народа. – 2-е изд. – М., 2007; Русские: история и этнография / Ред. И. В. Власова, В. А. Тишков. – М., 2008; *Кузнецов С. В.* Хозяйственные, религиозные и правовые традиции русских конца XIX – начала XXI в. – М., 2008; Очерки русской народной культуры / Отв. ред. И. В. Власова. – М., 2009.
- ¹⁷ Русские Рязанского края / Отв. ред. С. А. Иникова. – М., 2009. – Т. 1–2.
- ¹⁸ Очерки русской народной культуры / Отв. ред. и сост. И. В. Власова. – М., 2009.
- ¹⁹ *Нитобург Э. Л.* Русские в США: История и судьбы, 1870–1970: Этноисторический очерк. – М., 2005; Святыни русского зарубежья в США / Авт.-сост. и отв. ред. Т. В. Таболина. – М., 2006; Живет душа России: неизвестные страницы русского зарубежья / Отв. ред. и сост. Т. В. Таболина. – М., 2007. – Вып. 2.
- ²⁰ В поисках себя: Народы Севера и Сибири в постсоветских трансформациях / Отв. ред. Е. А. Пивнева, Д. А. Функ. – М., 2005; Практика постсоветских адаптаций народов Сибири / Отв. ред. Д. А. Функ, Х. Бич, Л. Силанпяя. – М., 2006; Этнокультурное взаимодействие и социокультурная адаптация народов Севера России / Отв. ред. В. И. Молодин, В. А. Тишков, сост. Е. А. Пивнева. – М., 2006; *Миссонова Л. И.* Уйльта Сахалина: большие проблемы малочисленного народа. – М., 2006.
- ²¹ Сборники под редакцией Н. И. Новиковой: Олень всегда прав. Исследования по юридической антропологии. – М., 2003; Право в зеркале жизни. Исследования по юридической антропологии. – М., 2006; Люди Севера. Права на ресурсы и экспертиза. – М., 2008.
- ²² *Батянова Е. П.* Род и община у телеутов в XIX – начале XXI века. – М., 2007.
- ²³ *Функ Д. А.* Миры шаманов и сказителей (комплексное исследование телеутских и шорских материалов). – М., 2005.
- ²⁴ Серия публикаций под общим названием «Этнологическая экспертиза» под редакцией З. П. Соколовой и Е. А. Пивневой.
- ²⁵ *Каюев Б. А., Цалаева З. Б.* Осетины. – М., 2005; *Цулая Г. В.* Силуэты Грузии. – М., 2007; *Ариба С. Г.* Народная медицина абхазов / Отв. ред. Ю. Д. Анчабадзе. – М., 2007.
- ²⁶ Северный Кавказ: профилактика конфликтов / Ред. А. Айрапетян, Ю. Анчабадзе, А. Булатов, Л. Соловьева. – М., 2008.
- ²⁷ *Булатов А. О.* Формы шаманско-магической практики у народов Дагестана в конце XIX – XX вв. – Пушкино, 2004; *Булатов А. О.* Суфизм на Северо-Восточном Кавказе. История и трансформации. – М., 2006.
- ²⁸ «Мы и как удмурты, и как чуваша...»: Исследование межэтнического взаимодействия и взаимной социально-культурной адаптации в этнически смешанных селениях Урало-Поволжья (по материалам экспедиции 2006 года) / Отв. ред. А. Д. Коростелев. – М., 2007.
- ²⁹ Опыт взаимодействия и взаимной адаптации в этнически смешанных селениях Урало-Поволжья. Сб. статей / Отв. ред. А. Д. Коростелев. – М., 2009.
- ³⁰ *Григорьева Р. А., Касперович Г. И.* Население белорусско-русского пограничья: демография, язык, этническая идентификация. – Минск, 2004; Белорусско-русское пограничье / Отв. ред. Р. А. Григорьева, М. Ю. Мартынова. – М., 2005.
- ³¹ Россия и Украина: этнополитические аспекты взаимодействия / Отв. ред. И. А. Снежкова, Л. В. Остапенко. – М., 2009.
- ³² Элиты России и Украины: особенности становления и взаимодействия / Отв. ред. И. А. Снежкова. – М., 2009.
- ³³ Диалоги об идентичности и мультикультурализме / Под ред. Елены Филипповой и Ронана Ле Коадика. – М., 2005; Этнические категории и статистика. Дебаты в России и во Франции / Ред. Е. И. Филиппова. – М., 2008.
- ³⁴ Европейская интеграция и культурное многообразие региона / Отв. ред. М. Ю. Мартынова. – М., 2009. – Ч. 1–3.
- ³⁵ *Фаус-Леутская О. Д.* Модернизация в Сардинии и этно-культурные трансформации. – М., 2003; *Иванова Ю. В.* Труды и праздники албанских крестьян. – М., 2004; *Любарт М. К.* Семья во французском обществе. – М., 2005; Меняющаяся Европа. Проблемы этнокультурного взаимодействия / Отв. ред. М. Ю. Мартынова. – М., 2006; *Рыжакова С. И., Завьялова М. В.* Этнические образы и стереотипы: по результатам сравнительного исследования среди молодежи Латвии и Литвы (1999–2003). – М., 2008; Наша повседневная жизнь. Антропологические исследования ученых России и Сербии / Под ред. М. Мартыновой и Д. Радоичич. – М., 2008.
- ³⁶ Власть в аборигенной Америке. Проблемы индеев / Отв. ред. А. А. Бородатова, В. А. Тишков. – М., 2006.
- ³⁷ *Артемова О. Ю.* Колено Исава. Охотники, собиратели, рыболовы (опыт изучения альтернативных социальных систем) / Отв. ред. В. А. Попов. – М., 2009.
- ³⁸ Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты / Отв. ред. С. Н. Абашин и В. И. Бушков. – М., 2004; *Горшунова О. В.* Узбекская женщина. Социальный статус, семья, религия. По материалам Ферганской долины. – М., 2006; *Абашин С. Н.* Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности. – СПб., 2007.
- ³⁹ Калалы-Гыр 2. Культурный центр в Древнем Хорезме IV–II вв. до н. э. / Отв. ред. Б. И. Вайнберг. – М., 2004.
- ⁴⁰ Материалы Джанкентской археологической экспедиции. Итоги работ 2005–2009 гг. (в печати).
- ⁴¹ Антропология ногайцев. Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа / Отв. ред. М. М. Герасимова. – М., 2003; *Рыкушина Г. В.* Палеоантропология карасукской культуры. – М., 2007; *Ходжайов Т. К.* Население позднефеодалной Бухары. – М., 2007; *Ходжайов Т. К., Мамбетуллаев М. М.* Раннесредневековый некрополь Куюккала. – М., 2008; *Васильев С. В., Зубов А. А., Герасимова М. М., Халдеева Н. И., Боруцкая С. Б.* Доисторический человек: морфология и проблемы таксономии. – М., 2008. – Ч. II; *Ходжайов Т. К., Громов А. В.* Палеодемография Средней Азии. – М., 2009.
- ⁴² *Халдеева Н. И.* Антропозстетика. Опыт антропологических исследований. – М., 2004; *Спицына Н. Х.* Демографический переход в России. Антропогенетический анализ. – М., 2006.
- ⁴³ *Зубов А. А.* Палеоантропологическая родословная человека. – М., 2004.
- ⁴⁴ *Лебединская Г. В.* Облик далёких предков. – М., 2006.
- ⁴⁵ *Бутовская М. Л.* Язык тела: природа и культура. – М., 2004; Агрессия и мирное сосуществование: универсальные механизмы контроля социальной напряженности у человека. – М., 2006; *Бутовская М. Л., Дьяконов И. Ю., Ванчатова М. А.* Бредущие среди нас.

- Нищие в России и странах Европы, история и современность. – М., 2007; Морозов И. А., Бутовская М. Л., Махов А. Е. Обнажение языка (кросс-культурное исследование семантики древнего жеста). – М., 2008; Человек в прошлом и настоящем: поведение и морфология. – М., 2008.
- 46 Татарко А. Н., Козлова М. А., Лебедева Н. М. Психологические исследования социокультурной модернизации. – М., 2008; Скоробогатая А. А. Этническая идентичность и межкультурное взаимодействие в Северной Башкирии. – М., 2008.
- 47 Лебедева Н. М., Татарко А. И. Ценности культуры и развитие общества. – М., 2007.
- 48 Див., напр.: Арутюнян Ю. В. Трансформация постсоветских наций. – М., 2003.
- 49 Губогло М. Н. Идентификация идентичности. Этносоциологические очерки. – М., 2003; В лабиринтах самоопределения и самоутверждения. Этническая мобилизация национальных меньшинств / Отв. ред. М. Н. Губогло. – М., 2003; Губогло М. Н. Русский язык в этнополитической истории гагаузов. – М., 2004; Постсоветская Хакасия. Трансформационные процессы и этнорегиональные модели адаптации / Отв. ред. М. Н. Губогло, Л. В. Остапенко. – М., 2005; Губогло М. Н. Именем языка. Очерки этнокультурной и этнополитической истории гагаузов. – М., 2006; Траектории деинфантилизации. Из опыта этнорегиональных исследований. – М.; Ижевск, 2006; Гастарбайтерство. Факторы выталкивания и притяжения / Сост. Н. А. Дубова, общ. ред. М. Н. Губогло. – М., 2006; Остапенко Л. В., Субботина И. А., Бодруг И. Т. Молдова на пути к гражданскому обществу. Социально-экономическое неравенство этнорегиональных групп и технологии его преодоления. Информационно-аналитический бюллетень. – М., 2007. – Вып. 1; Этнорегиональные модели адаптации к условиям трансформирующегося общества. Постсоветский опыт / Отв. ред. М. Н. Губогло. – М., 2008; Гастарбайтерство. Факторы адаптации / Сост. Н. А. Дубова, под общ. редакцией М. Н. Губогло. – М., 2008; Курсом развивающейся Молдовы / Сост. М. Н. Губогло, Н. А. Дубова, Л. В. Федотова, под ред. М. Н. Губогло. – М., 2009; in.
- 50 «Мужское» в традиционном и современном обществе // Мужской сборник / Сост. И. А. Морозов, Отв. ред. Д. В. Громов, Н. Л. Пушкарёва. – М., 2004. – Вып. 2; Котовская М. Г. Очерки тендерной истории. События, факты, современность. – М., 2004; «А с грехи злые, смертные». Русская семейная и сексуальная культура глазами историков, этнографов, литераторов, фольклористов, правоведов и богословов XIX – начала XX века / Отв. ред. Н. Л. Пушкарёва. – М., 2004. – Кн. 1–3; Кон И. С. Сексуальная культура в России. Клубничка на березке. – М., 2005; Кон И. С. Междисциплинарные исследования. Социология. Психология. Сексология. Антропология. Ростов-на-Дону, 2006; Мужчина в экстремальной ситуации // Мужской сборник / Сост. И. А. Морозов, Отв. ред. Н. Л. Пушкарёва. – М., 2007. – Вып. 3; Котовская М. Г. Семья в XXI в.: Государство, гендер, воспитание детей. – М., 2007; Шальгина Н. В. Кризис семьи в эмиграции. – М., 2007; Кон И. С. 80 лет одиночества. – М., 2008; Гендерное равноправие в России / Отв. ред. Н. Л. Пушкарёва. – СПб., 2008; Котовская М. Г., Шальгина Н. В. Гендерные мифы массового сознания. – М., 2008; Гендер и религия / Отв. ред. И. М. Семашко. – М., 2009; Пушкарёва Н. Л., Муравьёва М. Г., Новикова Н. В. Женская и гендерная история Отечества X–XXI вв. – М., 2009; Кон И. С. Мужчина в меняющемся мире. – М., 2009; Кон И. С. Мальчик – отец мужчины. – М., 2009.
- 51 Этноэкологические исследования. Сборник к 80-летию со дня рождения В. И. Козлова / Ред. Н. А. Дубова, Н. И. Григулевич, Н. А. Лопуленко, А. Н. Ямсков. – М., 2004; Этноэкологические аспекты духовной культуры / Ред. В. И. Козлов, А. Н. Ямсков, Н. И. Григулевич. – М., 2005; Современная сельская Абхазия: социально-этнографические и антропологические исследования / Ред. Н. А. Дубова, В. И. Козлов, А. Н. Ямсков. – М., 2006; Этническая экология: народы и их культура / Ред. Н. А. Дубова, Л. Т. Соловьёва. – М., 2008; Этнос и среда обитания. Сборник этноэкологических исследований к 85-летию В. И. Козлова / Ред. Н. И. Григулевич, Н. А. Дубова (Отв. ред.), А. Н. Ямсков. – М., 2009. – Т. 1–2.
- 52 Женщина и возрождение шаманизма: постсоветское пространство на рубеже тысячелетий / Отв. ред. В. И. Харитоновна. – М., 2005; Харитоновна В. И. Феникс из пепла? Сибирский шаманизм на рубеже тысячелетий. – М., 2006; Ожиганова А. А., Филиппов Ю. В. Новая религиозность в современной России: учения, формы и практики. – М., 2006 (див. також публікації матеріалів міжнародних конференцій з проблем інтердисциплінарних досліджень шаманізму та інших традиційних вірувань і практик, під редакцією В. І. Харитоновної); Буддизм: каноны, история, искусство / Отв. ред. Н. Л. Жуковская. – М., 2006; Религия в истории и культуре монголоязычных народов России / Отв. ред. Н. Л. Жуковская. – М., 2008; Влияние религии на общество и личность / Отв. ред. А. А. Велик. – М., 2007; Цеханская К. В. Иконопочитание в традиционной культуре. – М., 2004; Громыко М. М. Святой праведный старец Феодор Кузьмич Томский – Александр I Благословенный. Исследование и материалы к житию. – М., 2007.
- 53 Наследие Серафима Саровского и судьбы России / Отв. ред. Т. А. Воронина, О. В. Кириченко, М. А. Кулькова. – Нижний Новгород, 2005; Россия в духовных поисках современного мира / Отв. ред. Т. А. Воронина, О. В. Кириченко, М. А. Кулькова. – Нижний Новгород, 2006; Возрождение православных монастырей и будущее России / Отв. ред. О. В. Кириченко, Т. А. Воронина. – Нижний Новгород, 2007; Православная церковь и государство в исторической судьбе России / Отв. ред. Т. А. Воронина, Е. В. Трост-
- никова. – Нижний Новгород, 2008; Правовой статус ислама на Северном Кавказе / Сост. И. Л. Бабич. – М., 2004; Ярлыкапов А. А. Ислам у степных ногайцев. – М., 2008.
- 54 Этнополитическая ситуация в России и сопредельных государствах в 2008 году. Ежегодный доклад Сети этнологического мониторинга и раннего предупреждения конфликтов / Отв. ред. В. А. Тишков, В. В. Степанов. – М., 2009. Доповідь публікується щорічно, попередні випуски називалися «Етнічна ситуація і конфлікти в країнах СНГ і Балтії. Ежегодный доклад Сети этнологического мониторинга и раннего предупреждения конфликтов».
- 55 Щорічно випускається по шість випусків «Бюллетеня Сети этнологического мониторинга и раннего предупреждения конфликтов».
- 56 Тишков В. А., Степанов В. В. Измерение конфликта. – М., 2004.
- 57 Российская нация: Становление и этнокультурное многообразие / Под ред. В. А. Тишкова. – М., 2008.
- 58 Российский Кавказ. Книга для политиков / Под ред. В. А. Тишкова. – М., 2007.
- 59 Шнирельман В. А. Лица ненависти (антисемиты и расисты на марше). – М., 2005; Шнирельман В. А. Очерки современного расизма. – Петрозаводск, 2006.
- 60 Новые этнические группы в России. Пути гражданской интеграции / Под ред. В. В. Степанова, В. А. Тишкова. – М., 2008.
- 61 Новые этнические группы в России. Пути гражданской интеграции / Под ред. В. В. Степанова, В. А. Тишкова. – 2-е изд. – М., 2009.
- 62 Арутюнян Ю. В. Москвичи глазами этносоциолога. – М., 2006; Арутюнян Ю. В. Москвичи. Настоящее и будущее. Социологическое исследование. – М., 2007; Молодежь Москвы. Адаптация к многокультурности / Отв. ред. М. Ю. Мартынова, Н. М. Лебедева. – М., 2007; Остапенко Л. В., Субботина И. А. Москва многонациональная. Старожилы и мигранты. Вместе или врозь. – М., 2007; Шнирельман В. А. «Чистильщики московских улиц»: скинхеды, СМИ и общественное мнение. – М., 2007; in.
- 63 Молодые москвичи. Кросскультурное исследование / Отв. ред. М. Ю. Мартынова, Н. М. Лебедева. – М., 2008.
- 64 Малькова В. К. Москва – многокультурный мегаполис. – М., 2004; Малькова В. К. Этнические аспекты журналистики: Из опыта анализа российской прессы. – М., 2004; Малькова В. К. «Не допускается разжигание межнациональной розни...». Из опыта анализа российской прессы. – М., 2005; Малькова В. К. Политичная Москва в начале нового тысячелетия. Как видит и показывает ее столичная пресса. – М., 2007; in.
- 65 Толерантность и культурная традиция / Отв. ред. М. Ю. Мартынова. – М., 2002; В мире жить – с миром жить / Авт.-сост. Н. А. Лопуленко, М. Ю. Мартынова. – М., 2002; Идентичность и толерантность /

Отв. ред. Н. М. Лебедева. – М., 2002; Этническая толерантность в поликультурных регионах России / Отв. ред. Н. М. Лебедева, А. Н. Татарке. – М., 2002; Диагностика толерантности в СМИ / Отв. ред. В. К. Малькова. – М., 2002; Малькова В. К., Тишков В. А. Этничность и толерантность в СМИ. – М., 2002; Межкультурный диалог: Курс лекций по проблемам межэтнического и межконфессионального взаимодействия / Под ред. В. А. Тишкова, М. Ю. Мартыновой, Н. М. Лебедевой. – М., 2003;

Лебедева Н. М., Стефаненко Т. Т., Лулева О. В. Межкультурный диалог в школе. – Кн. 1. Теория и методология. – М., 2004; Лебедева Н. М., Лулева О. В., Стефаненко Т. Т. Тренинг этнической толерантности для школьников. Учебное пособие для студентов психологических специальностей. – М., 2004; Лебедева Н. М., Стефаненко Т. Т., Лулева О. В. Межкультурный диалог в школе. – М., 2004. – Кн. 2. Программа тренинга; ін.

⁶⁶ Мартынова М. Ю. Мир традиций и межкультурное общение. В помощь школьному учителю. – М., 2004.

⁶⁷ VI Конгресс этнографов и антропологов России: тезисы докладов (Санкт-Петербург, 28 июня – 2 июля 2005 г.). – СПб., 2005; VII Конгресс этнографов и антропологов России: доклады и выступления (Саранск, 9–14 июля 2007). – Саранск, 2007; VIII Конгресс этнографов и антропологов России: тезисы докладов (Оренбург, 1–5 июля 2009). – Оренбург, 2009.

Переклад Григорія Щербія